

- HEGEDŰS ATTILA 2020. *feze*. *Magyar Nyelv* 116: 204–207. <http://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2020.2.204>
- JAKAB LÁSZLÓ 1991: Ómagyar szövegek íráshibát feltételező értelmezései. *Folia Uralica Debreceniensia* 2: 55–61.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 281–300, 580–595.
- LÁZS SÁNDOR 2016. *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Balassi Kiadó, Budapest.
- LENGYEL ZSOLT 2001. Az írott nyelvi belső (mentális) lexikon kérdéséhez. *Beszédkutatás* 186–198.
- MADAS EDIT 2002. *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Debrecen.
- MADAS EDIT 2009. Pray-kódex. In: MADAS EDIT szerk., „*Látjátok feleim...*”. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 220.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MEZEY LÁSZLÓ 1971. A Pray-kódex keletkezésének problémái. *Magyar Könyvszemle* 87: 109–123.
- MOLLAY KÁROLY 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Once more on the word *feze* in the Funeral Sermon

The study gives a summary of a multilateral argumentation based on which the author assumes that the word *feze* in the Funeral Sermon should be interpreted as *vésze* 'its danger, its doom' and occurs there as a result of interference. The paper is a reply to a criticism which, in a simplifying fashion, rejected such an interpretation in *Magyar Nyelv* 2020/2 (see HEGEDŰS 2020).

Keywords: Funeral Sermon, error typology, interference, German contacts.

HAADER LEA

A *séd* és ami körülötte folyik

A *séd* földrajzi köznévi etimológiai és történeti vizsgálata

1. rész

1. Bevezetés

A földrajzi köznevek – melyek már legkorábbi okleveles forrásainkban is gazdagon adathozhatóak – adatbőségük és lokalizálhatóságuk révén jó lehetőséget nyújtanak nyelvtörténeti vizsgálatokhoz. A földrajzi köznévi állomány analitikus, egyes szavakra irányuló történeti szempontú feldolgozása fontos feladata a nyelvtörténeten belül a szókinccstörténeti, helynévtörténeti, nyelvjárástörténeti kutatásoknak, de adalékul szolgálhat a történeti földrajzi vizsgálatokhoz is. A tanulmány tárgya a *séd* vízrajzi köznévi, mely a 11. századtól kezdve jelen volt a nyelvemlékeinkben, mára jórészt elavult köznévként, és csak nyelvjárási szóként, igen szűk területen ismert. A szó etimológiáját szótáraink ismeretlen eredetűnek

tartják, de az etimológiáján kívül a jelentését és szóföldrajzi jellegzetességeit illetően is időről időre merülnek föl kérdések a szakirodalomban. Úgy gondolom, hogy helynévtáraink közelmúltbeli örvendetes gyarapodásával és a földrajzi köznevekhez kapcsolódó elméleti munkák születésével érdemes lehet újra áttekinteni, összefoglalni, és akár felül is vizsgálni a szóról való eddigi ismereteinket.

Szótörténeti elemzésem elméleti keretét alapvetően meghatározza az a megközelítésmód, melyet BÁBA BARBARA *Földrajzi köznevek térben és időben* (2016) című könyvében foglalt össze. Ennek a komplex szemléleti módnak az egyik összetevője a funkcionális-szerkezeti helynévleírás (l. HOFFMANN 2007), mely a földrajzi köznevek vizsgálatá során is alkalmazható, hiszen a korai ómagyar korban a földrajzi köznevek többnyire helynevek részeként dokumentálhatók, így a vizsgálatuk is egybekapcsolódik. A másik összetevője a kognitív nyelvészeti szemlélet, mely elsősorban a szemantikai elemzés során érvényesíthető. Ezekon kívül a földrajzi köznevek történeti vizsgálata során nélkülözhetetlen a dimenzionális nyelvészeti szemlélet, mely a nyelvi jelenségeket térbeli elterjedésükben és időbeli változásaiban egyaránt vizsgálja.

2. A szó alakváltozatai

2.1. Az etimológiai és a jelentéstörténeti vizsgálat is akkor áll szilárd lábakon, ha először tisztázzuk a szó hangalaki változásait, alakvariánsait, ezek időbeli és területi megjelenését és eloszlását. Mivel a korai forrásokban a szónak a *ség* szótól való elkülönítése olykor nehézséget jelent, ezért ez különösen fontos feladat. Az elemzéshez az ómagyar korból összesen 70 adat áll rendelkezésünkre a *séd* szóról, 68 helynévi és 2 köznévi említés. Az adatállomány összeállításához a következő forrásokat használtam: történeti földrajzi munkákat (Cs.; Gy.), az erre épülő helynévtárakat (HA. 1–4; KMHSz.), oklevéltárakat (ÁÚO.; AO.; HO.; DHA.) és nyelvtörténeti szótárakat (NySz.; OklSz.; Gl.). A mai megyei gyűjtések (BMFN.; SMFN.; VeMFN. 4.) és a tájszótárak (Tsz.; MTsz.; ÚMTsz.) anyaga meglehetősen tarka képet mutat az alakváltozatok tekintetében: *séd* ~ *síd* (*sid*) ~ *sét* ~ *sít* (*sit*) ~ *ség* ~ *síg* alakokkal találkozhatunk, a 19. századi források pedig még *sé* változatot is említenek (pl. KRESZNERICS 1831–1832). Az ómagyar kori forrásokat nézve a kép azonban egyszerűsödik: a szónak *t* végű és magánhangzóra végződő alakjai nincsenek.

2.2. Az *é* ~ *í* váltakozást mutató alakok. A szó egy 11. század végi oklevélben fordult elő először (1086: Tuhut *sedu*, DHA. 1: 250, Veszprém vm.), itt [*sédü* ~ *sédü*] olvasatot feltételezhetünk. A *séd* ~ *síd* váltakozásra SZABÓ T. ATTILA figyelt fel elsőként (1936, 1939). A Kolozs vármegyei *Aszójó-séd* név elemzése során – mely a szó legrégebbi *í*-ző változata – arra a következtetésre jutott, hogy ennek az alaknak a keletkezése egyrészt az adatok, másrészt az *í*-zés történetének alapján a 12–13. századra tehető (1939: 51). A legkorábbi, zárt magánhangzót tartalmazó alak – a mai források ismeretében is – ez a név (1228/1378: Osoio *syd*, Gy. 3: 373). Ezen a néven kívül a 13. századból még 2 *sid* adatunk van (1274: *Hydegysyd*, Sopron vm., Cs. 3: 610; 1294/1367: *Syd*, Veszprém vm., OklSz.). A 70 ómagyar kori adat közül pedig mindössze 13-ban van *í*. A következő változási sort feltételezhetjük az adatok tanúsága alapján: *sédü* > *séd* > *síd* (l. még SZABÓ T. 1939: 51). Ugyanazon helyek névváltozatai is jól illusztrálják a jelenséget, 1261: *Melsed* (ÁÚO. 8: 10) > 1325: *Mylsid* (FNESz. *Alsóoroszfalu*); 1285: *Nyirsed* (Cs. 1: 561) > 1411: *Nyrsyd* (Cs. 1: 561). A *séd* és a *síd* a legtöbb név esetében akár több évszázadon keresztül is váltakozást mutat, mint például a Sopron megyei *Hidegség* (Cs. 3: 610) vagy a Szilágy megyei *Nyirsid* (Cs. 1: 561, SZABÓ T. 1936: 47) települések adatsorában.

A kisszámú *i*-ző alak területi eloszlását vizsgálva azt láthatjuk, hogy azok egy része a nyugati (Sopron vm., Veszprém vm., Baranya vm.), másik részük a keleti (Szolnok-Doboka vm., Szilágy vm., Kolozs vm.) megyékben jelenik meg, nem koncentrálnak egyetlen területre. Ezekon kívül egy-egy Gömör és Csongrád vármegyei adat is van. Mindez egybevéggé azzal – a nyelvjárástörténeti szakirodalomban BENKŐ LORÁND óta hagyományozódó – megállapítással is, hogy az *i*-zés a nyelvterület középső részén nem terjedt el, góca a keleti (nyírségi-szamosháti) és a nyugat-dunántúli régiókban volt (1957: 75). Egy korai ómagyar kori helynévi adabázisra támaszkodó jelenkori vizsgálat viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy több okból is óvatosan kell bánnunk az *i* ~ *é* szembenállás kialakulására vonatkozó következtetések levonásával (BÁBA 2020). Például korántsem tekinthető minden kétséget kizáróan bizonyosnak a fenti két gócpont feltételezése: egyrészt a nyírségi-szamosháti területen csak a 14. század második felétől találunk ilyen kettősséget mutató példákat (míg a nyugat-dunántúli régióban már a 13. századtól), másrészt a 14. században a nyelvterület északi és déli részein is bőséggel idézhetünk példákat a jelenségre (BÁBA 2020: 68).

2.3. A *d* ~ *t* váltakozást mutató alakok. Az ómagyar korban *t* végű alakok egyáltalán nincsenek, egyetlen bizonytalan adatot nem számítva, melyet egy másolati példányban fennmaradt oklevél tartalmaz, másrészt az oklevél 1522–26-os keletkezésű, ami már a vizsgált korszak határa (l. HOLLER 2009-es tanulmányait az *Idegsyt* helynévről). A *t* végű formák csak a 19. századtól jelentkeznek (l. Tsz.; ÚMTsz.; PAPP 1954: 170; PESTI 1987).

2.4. A *g*-re végződő alakok. Az ómagyar korban mindössze 3 helynévi adatban fordul elő szó végén *g*, mindhárom – feltételezhetően pataknevből metonimikusan alakult – településnév: 1306: *Hydegsy*, Sopron m. (Cs. 3: 610); 1370: *Nyrsegy*, Szilágy m. (FNESz. *Nyírsid*); 1427: *Hydegseeg*, Vas m. (Cs. 2: 756). Közös a három gazdagon adathozható névben, hogy mindegyiknek vannak *d*-re végződő alakjai is, melyek megelőzik a *d*-re végződőket vagy – a *Nyírsid* esetében – egyidősek azokkal: 1274: *Hydegsyd*, 1281: *Hydegse*d, Sopron m. (Cs. 3: 610); 1385: *Nyirsed*, Szilágy m. (Cs. 1: 561); 1291: *Hydegse*d, Vas m. (Cs. 2: 756). A Sopron megyei település neve később *Hidegség*, a Szilágy megyeié *Nyírsid*, míg a Vas megyeié *Hidegkút* formában rögzült. A szó két ómagyar kori köznévi említése közül az egyik *g* végű: fons : *seg*, fonticulus : kis *seg* (Gl. *séd*).

A *g* ~ *d* váltakozás hangtörténeti alapon nemigen magyarázható. Ezekben a nevekben a TESz. és az EWUng a *ség* 'domb', esetleg a *-ség* képző analógiás hatását feltételezi. A *-ség* képző hatása tulajdonképpen elvethető, mivel ez a helynevek közül csak tájnevekben jelenik meg (*Szilágyság*, *Nyírség*, *Mezőség*, *Órség* stb.), másrészt inkább a középmagyar kortól mutat nagyfokú termékenységet (vö. BÉNYEI 2012: 118–119). Éppen ezért megkérdőjelezhető a TESz.-nek az a megállapítása is, hogy a Sopron megyei 1306-os *Hydegsy* adat esetleg *-ség* képzős alakulat lenne, ugyanígy a *ség* címszó alatt való adatközlése is kétséges a névnek. A név nagyszámú és korai *d* végű adatai, továbbá 1539-ből adatolt német *Khalltenprunn* 'hideg kút' neve (vö. FNESz. *Hidegség*) is a vízrajzi köznévvél való összetartozását erősíti. A *ség* 'domb' szó hatása ezekre a nevekre azonban nem zárható ki, mivel régi, korai forrásokban megjelenő szavunk, mely helynévalkotó funkcióval is bírt (a szó történeti előfordulásairól l. LŐRINCZE 1950: 53; RESZEGI 2011: 93). Közszoói adatunk nincsen rá, csak helynevekből ismerjük, periferikus jellegű szó volt, mely korán, esetleg már az ómagyar korban elavulhatott. Helynevek alkotóelemeként sem volt túlzottan gyakori, ráadásul jelző + *ség* szerkezetből alakult településnév történeti helynévszótárainkban (OkI Sz.; KMHSz.; FNESz.) nem is szerepel, ami persze az elvi lehetőségét nem zárja ki

egy ilyen névnek. Mindenesetre nagyobb számban nem lehetnek ilyen településnevek, így analógiás hatást feltételezni is talán túlzás volna. Inkább azzal számolhatunk, hogy a két, egyaránt nem túl gyakori, nem általános használatú, inkább csak regionális elterjedtséget mutató szó keveredett egymással. Akár csak a lejegyzés során.

A *ség* az ómagyar korban megvolt azokban a megyékben (Győr, Moson, Veszprém, Somogy, Baranya; Erdélyi Fehér, Bodrog; l. RESZEGI 2011: 93), ahol a *séd* 3 ómagyar kori *ség* változata megjelent, azaz a (Nyugat-)Dunántúlon és Erdélyben, tehát feltételezhetjük, hogy ezeken a területeken mindkét szó ismert volt. PESTI JÁNOS mai dél-dunántúli helynévanyagon végzett vizsgálata is hasonló egybeesést állapított meg (1987).

A *ség* 'domb'szónak viszont nincs *síg* 'domb' variánsa (l. OklSz.; KMHSz.), illet csak a *séd* ~ *síd* lexéma alakvariánsai között láthatunk.

Ezen a ponton érdemes kitérőt tenni HOLLER LÁSZLÓ két 2009-es cikkére, melyben azt a véleményét fejt ki, hogy a *seg* önálló szóként is létezhetett 'forrás', illetve másodlagosan 'patak' jelentésben, és nem a *séd* szóból alakult „népetimológiával”, ahogyan azt a nyelvészek több generációja is vélte (2009). Érvelése elsősorban az ország különböző területein meglévő *Hidegség* helyneveken alapul. Ám okfejtése – véleményem szerint – kérdéseket vet fel a következő okok miatt. Nem veszi figyelembe az egyes nevek szótörténeti tanulságait és kronológiáját, melyekből világosan látszik, hogy a *seg* (*ség*) ~ *séd* ugyanazon denotátumok jelölésében (és nemcsak a *Hidegség*-féle nevekben) mindig felváltva jelenik meg, és időben a *séd* megelőzi a *g* végű változatokat. A *seg* (*ség*) – a Besztercei szójegyzékben való előfordulásától eltekintve – önmagában, azaz *séd*-változat nélkül 'forrás, patak' jelentésben nem jelentkezik. Mindez igenis inkább a *ség*-nek a *séd*-re való valamiféle hatását valószínűsíti, semmint a *ség*-nek önállóan meglévő 'vízfolyás' jelentését. A régebbi „népetimológia” terminus használata valóban nem teljesen pontos a jelenség leírására, mivel a *séd* nem avult el mindegyik területen közszóként, ahol a *séd* > *ség* változás végbement, tehát nem feltétlenül a szó értelmesítése lehetett a változás oka. Az az érv is bizonytalan, hogy mivel több egymástól távol eső helyen ment végbe azonos módon a a *séd* > *ség* változás, ez teszi erősen kétségesé a népetimológiás változást, ugyanis a *ség* mint domborzati név és mint képző is elterjedt volt a kérdéses területeken, tehát a folyamat bárhol lejátszódhatott. HOLLER elsősorban a *Hidegség*-féle nevekre alapozva érvel, de általában a *séd* és *ség* földrajzi közneveket tartalmazó helynevekre nem terjesztette ki a vizsgálatát, így nem láthatja elég pontosan a szavaknak a helynévalkotásban játszott szerepét.

2.5. Az ómagyar kori alakvariánsok elemzése azt mutatja, hogy a kiinduló alak a *sédü* forma lehetett, majd a tövéghangzó eltűnésével a *séd* forma vált általánossá. A 13. századra tehető a *síd* változat keletkezése a Dunántúlon és a nyelvterület keleti részén, mely azonban továbbra is váltakozást mutat a *séd* formával, és nem válik egyeduralkodóvá. Csak kis számú esetben, a 14. század elejétől jelentkezik a *ség* ~ *síg* változat. Ez a variáns nem hangtani változással magyarázható, hanem talán a *ség* 'domb' lexéma hatásával? A *séd* és a *ség* egyaránt nyelvjárási szavak, de földrajzi elterjedésük megengedi ezt a feltételezést.

3. A szó ómagyar kori köznévi és helynévi előfordulása

A *séd* az ómagyar kori oklevelekben leggyakrabban helynévként vagy annak részeként jelenik meg, a helynévalkotásban játszott szerepe produktívnak mondható. Nemcsak vízfolyásra vonatkozó adatai vannak, hanem másodlagosan (metonimikus névátvitellel)

települések (pl. 1261: *Quendam fluuium Melsed uocatum*, ÁÚO. 8: 10 → 1325: *Mylsid*, FNESz. *Mélysed* mint település) és különböző természeti objektumok (pl. völgy, 1304: *Ad vallem Kutseed dictam*, OklSz.) nevévé is vált. Minden lehetséges helynévszerkezetben előfordul: önmagában, elő- és utótagként is. Önmagában víz és település neveként találkozunk a szóval: *Séd* víznév (1294/1367: *Venit ad Ryuum qui vocatur Syd*, OklSz.); *Sédi* településnév (+1015/+158//403/PR.: *Sedy*, Gy. 1: 248, 344). Előtagként fordul elő a *Sédfeje* ~ *Séd-fő* (+1015/+158//403/PR.: ab Austro *Sedfey*, Gy. 1: 318; 1341: ad *Sedfeu*, Gy. 1: 891) és a *Séd-tő* (1295/1423: *Sedthwy*, Gy. 2: 208) nevekben. Leggyakoribb azonban jelzős szerkezetű helynevek alaptagjaként: például *Koszorú-séd* (1347: *In loco kuzurused vocato*, OklSz.), néhány esetben birtokos személyraggal is ellátva, például *Mitár séde* (+1015/+158//403/PR.: ad *Mitar sede*, KMHSz.). Továbbá *séd* alaptagú víznevek néhány esetben kiegészültek újabb földrajzi köznévi taggal: például *Méh-séd pataka* (1256/1284//1572: *Mehsedpothoka*, Gy. 1: 570), *Koszorú-séd-fő* (1347: *kuzurusedfey*, OklSz.).

Egyértelműen köznévként az ómagyar korban csak a Besztercei szójegyzékben (1395 k.: *fonticulus* : *kis seg*, Gl.) és a Budapesti glosszákbán (1456 k.: *desiderat cervus ad fontes aquarum viz sidre*, Gl.) azonosítható.

4. A szó jelentése

4.1. A földrajzi köznevek jelentésének a meghatározása több problémát is felvet, ráadásul az ómagyar kori anyagban jóval többet, mint a mai névanyagban. A *séd* jelentésének a meghatározása elsősorban nem tűnik nehéz feladatnak: egy vízrajzi köznévvvel van dolgunk. A szónak azonban több jelentése is regisztrálható az ómagyar korban, ezért az ezek közötti szemantikai és kronológiai kapcsolatot is meg kell vizsgálni. Mivel mindig is csak nyelvjárási szóként élt, és az adott területeken más vízrajzi nevekkel is számolhatunk, tisztázásra szorul, hogy a *séd* milyen viszonyban állhatott egyéb 'vízfolyás' jelentésű szavakkal, más-e a *séd* jelentésköre mint a *patak* vagy az *ér* stb. szavaké. Összefügghet-e a jelentése a földrajzi környezettel, ahol a szó elterjedt? Vagy megfigyelhető-e területi jelentésdifferenciáció? A *séd* jelentésének a meghatározását poliszém és szinonim viszonyainak a tükrében igyekszem elvégezni, a területiség és a földrajzi környezet szempontjainak a figyelembevételével.

A földrajzi köznevek korai jelentésének a feltárásában a következő fogódzóink vannak: 1. az oklevelekben a helynév mellett megjelenő latin földrajzi köznevek; 2. szójegyzékek, szótárak értelmezései; 3. a jelzőként előtte álló szó szemantikai jegyei; 4. az egész szövező vizsgálata; 5. a szó előfordulásának a földrajzi környezete; 6. mai nyelvjárási adatok (vö. BABA 2016: 95–107).

4.2. Az oklevelekben a helynév mellett megjelenő latin földrajzi köznevek támpontot adhatnak a szó jelentésének a meghatározásában. E szempont felhasználhatóságának a problémáit BABA BARBARA összefoglalóan tárgyalta a földrajzi köznevekről szóló könyvében (2016: 96–98). A szórványhelynevek egy jelentős része mellett nem áll latin fajtajelölő szó. Vannak olyan latin fajtajelölő kifejezések, melyek csak általánosan utalnak az objektum fajtájára, mint például a *locus* 'hely' (pl. 1270: „ad unum locum *Egressed* vocatum”, OklSz.), ezek sem használhatók az elemzés során. Ha a *séd* jelentésére vagyunk kíváncsiak, akkor pedig csak azokat a helynévi adatokat vehetjük figyelembe, amelyekben a *séd* víznévként vagy annak alkotóelemeként áll (a többi esetben a vízrajzi köznévi jelenléte a helynévben névátvitellel magyarázható). A 60 ómagyar kori adat közül 25 olyan víznév

található, amely latin földrajzi köznévvvel szerepel egy szerkezetben. A következő szavak fordulnak elő a vizsgált nevekben: leggyakrabban, összesen 18 névben a *fluvius* 'folyó, patak, ér', *rivus* 'patak' vagy a *rivulus* 'patakocska'; tehát vízfolyásra (inkább kisebbre) vonatkozó szavak. Három név mellett a *fons* 'forrás' és a *fonticulus* 'kis forrás' latin fajtajelölő áll: 1. a szó legkorábbi, 11. századi adata, a hely a Bakonyban lokalizálható (1086: a quo trahitur ad fontem, qui nominatur *Tuhut sedu*, DHA. 1: 251), 2. egy Gömör megyei forrás neve (1347/1356: Iungit vnum fonticulum wlgo *Seed* nuncupatum, AO. 5: 28), 3. továbbá egy nem lokalizálható hely (1420: Pro loco fontis qui *Seed* appellari deberet, OklSz.). A szó mindössze két ómagyar kori köznévi előfordulásához – a Besztercei szójegyzékben (1395 k.: *fons* : *seg*, *fonticulus* : *kis seg*, Gl.) és a Budapesti glosszáokban (1456 k.: ad fontes aquarum *viz sidre*, Gl.) – szintén 'forrás' jelentés kapcsolódik. Egy-egy név mellett a *piscina* 'halastó, halászóhely' (1355: Quator piscinarum Kathaere *Weressed* Huzywtow et Chychow vocatarum, OklSz.) és a *ripa* '(folyó)part' (1224/291/389: iuxta ripam *Sedum*, Gy. 1: 715) latin köznévi áll, az utóbbi esetben szintén 'vízfolyás' jelentésre gondolhatunk.

4.3. Lexikográfiai munkák közül először 14–15. századi szójegyzékes emlékekben jelentkezett a szó, méghozzá 'forrás' jelentéssel (Gl.). A 19. században különböző – értelmező, nyelvtörténeti, nyelvjárási – szótártípusokban is megtaláljuk. KRESZNERICS szótárának az értelmezésében a *sé* 'rivus, patak', míg az általa kicsinyítő képzős alakként felfogott *séd* 'rivulus, patakocska' (1831–1832); a Tsz.-ban 'apró csermely, patakocska', a CzF.-ban 'hegyi kis patak, különösen melyeknek csak záporosó után van vize' (Veszprém és Zala megyében), BALLAGI szerint is 'hegyi kis patak, csermely' (Ball.), a NySz.-ban 'rivulus, fluentum', a MTsz.-ban 'patakocska, csermely', az OklSz.-ban – a NySz.-ból átvéve a jelentésmeghatározást – szintén 'rivulus, fluentum'. A 19. századi szótárak tehát csak 'vízfolyás' jelentésben ismerik a szót: ez az élőnyelvi, nyelvjárási adatok alapján valóban igazolható is; két történeti szótárunk pedig – bár adataik között szerepel *Séd* nevű forrás – szintén csak vízfolyásként értelmezi. A TESz. és az EWUng. 'forrás' és 'patak' jelentését egyaránt megadja, a FNESz. szerint 'patakocska, csermelyecske', az ÜMTsz.-ban 'kis patak, ér'.

Az értelmezésekben közösnek tekinthető, hogy mérete szerint kisebb (többnyire a pataknál kisebb) vízfolyást értenek alatta, a CzF. és a Ball. pedig azt a specifikumát is kiemeli, hogy hegyi (esetleg csak időszakos vízű) patak.

4.4. Jelzőként a vizsgált földrajzi köznévi előtt álló melléknév vagy főnév szemantikai tartalmából is lehetséges következtetni az alaptag jelentéstartalmára, mivel azok nemcsak az adott vizet jellemezhetik, hanem magának a jelzett szónak a tartalmát is megvilágíthatják. A *séd* előtt a következő jelzők fordulnak elő az ómagyar korban: a mederformára és ezzel együtt a vízbőségre utal a *mély* (1261: *Melsed*, Szolnok-Doboka vm., ÁÚO. 8: 10); a víz hőfokára, az előbbi sajátossággal is összefüggésben a *hideg* (1274: *Hydegysyd*, Sopron vm., Cs. 3: 610; l. még Vas vm., Gömör vm.); a méretére a *nagy* (1294: *Nogsed*, Veszprém vm., OklSz.); a színére a *veres* (1355: *Weressed*, OklSz.); az alakjára a *koszorú* (1347: *kuzurused*, Szabolcs vm., OklSz.); az ízére a *sós* (1177/1202–3/1337: *Sossed*, Erdélyi Fehér vm., Gy. 2: 131). A vízfolyás medre lehet köves, erre utalhat a *kovás* (*kova* 'tűz csiholására alkalmas kemény kvarckő') vagy a *kovacs* ('a kőzetek természetes szétzúzódása folytán létrejött, a folyóvíz sodrásától sima felületűvé csiszolódott kődarabka') jelző (+1015/+1158//XV.: *Kouas sede*, Baranya vm., Gy. 1: 330). Az *aszó* a száraz időben elapadó vízfolyásokat jelöli (1228/1378: *Osoio syd*, Kolozs vm., Gy. 3: 373).

A víz partján, környezetében élő növényekkel és állatokkal is jellemezhető a víz: például *tövis* ([?1272–1290>1371 u.]: *Tyuissed*, Krassó vm., Gy. 3: 497), *egres* (1270: *Egressed*, Sáros vm., HO. 8: 131), *nyír* (1385: *Nyirsed*, Szilágy vm., Cs. 1: 561), *méh* (1256/1284//1572: *Mehsedpothoka*, Bihar vm., Gy. 1: 570). A *hideg* jelző az, amely három különböző denotátum nevében és három különböző megyében is előfordul (Sopron vm., Vas vm., Gömör vm.). De a korszak határain túl még több területen találkozunk a *Hidegséd* névvel: a Küküllő völgyében (IMREH 1942: 411), Nyárádmentén (BENKŐ 1947: 16), illetve Gyimesbükk határában, a Tatrosba folyó patakot is így nevezik (HKFT.). Megállapíthatjuk, hogy ezek a jelzők megkülönböztető jegyként a jelentés meghatározása során mégsem használhatók, mivel ugyanezek a jelzők más vízrajzi köznevek mellett is előfordulhatnak, viszont speciálisan csak a *séd*-re vonatkozó jelzőt nem találhatunk.

4.5. A szó jelentésének a meghatározásában a jelzőkre nem, a latin fajtajelölő szavakra pedig csak a nevek kisebb része esetében és csak kellő óvatossággal támaszkodhattunk. Eredményre vezethet az egész szómező vizsgálata: a *séd* poliszém és szinonim kapcsolatainak a feltérképezése (vö. BÁBA 2016: 94–105).

4.5.1. A *séd* 'vízfolyás', 'forrás', sőt 'halászhely' jelentésben is kimutatható az ómagyar korból. 'Halászhely'-ként csupán egyetlen történeti forrás említi (1355: Quator piscinarum Kathaere *Weressed* Huzywtow et Chychow vocatarum, OklSz.), és későbbi nyelvjárási adatokban sem látjuk nyomát ennek a jelentésnek, ezért ez inkább alkalmi vagy véletlenszerű előfordulásnak tűnik, semmint a szó többé-kevésbé állandó jelentésének. Mint 'forrás' a már idézett szójegyzékes adatokon kívül 3 ómagyar kori víznévben jelenik meg.¹ Ezekon kívül – közvetve – két településnév esetében a név alapjául szolgáló víznévben feltételezhetjük a *séd* 'forrás' jelentését: a Vas megyei *Hidegséd* települést ugyanis említik *Hidegkút*-ként is (1346: *Hideghkwt*, Cs. 2: 756), míg a Sopron megyei *Hidegség* településnév német megfelelője *Kaltenbrunn* (1539: *Khalltenprunn*, FNESz.).

Természetesen más vízfolyást jelölő közneveknél is előfordul poliszémia, tanulságos lehet ezeket az eseteket is megnézni. A korai ómagyar kori 'vízfolyás' jelentésű köznevekről az egész magyar nyelvterületre vonatkozóan összefoglalóan többek között KÁLMÁN BÉLA (1967), majd GYÖRFFY ERZSÉBET (2011) írtak. GYÖRFFY ERZSÉBET tizenkét ómagyar kori vízrajzi köznevet említ a folyóvíznevekről írt monográfiájában (*patak, ér, víz, sár, ág, fok, sevnice, maláka, aszó, jó, séd, ügy*), ebben a többjelentésűek között a következő jelentésbeli viszonyokat láthatjuk: 1. egy általánosabb (tágabb) és egy speciálisabb (szűkebb) jelentésben él a szó (pl. *ér* 'kis folyóvíz', 'nagyobb folyó vize táplálta vízfolyás'; *ág* 'patak, vízfolyás', 'folyó ága'); 2. a vízfolyást jelölő szó az azzal érintkező területet is jelöli, ilyenkor az utóbbi nem folyóvíz, vagy nem is tartozik a vízrajzi köznevek körébe (pl. *sár* 'sáros folyóvíz', 'mocsár, vizenyős terület') (2011: 85–105). Arra viszont nem találunk ómagyar kori példát a *séd*-en kívül, hogy 'vízfolyás' és 'vízfolyás része' értelmű is legyen egy lexéma, ez általában szintagmatikus kapcsolattal fejeződik ki (pl. *Séd-fő, Séd feje, Séd-tő*). Mai példa viszont van: például a *csorgó* mint '(hegyi) forrás' és 'kis vízfolyás' (FKnT.), ebben az esetben természetesen azt is fontos tisztázni, hogy azonos területen él-e a szó két jelentése vagy nem.

¹ 1086: a quo trahitur ad fontem, qui nominatur *Tuhut sedu* (Veszprém vm., DHA. 1: 251); 1347/1356: Iungit vnum fonticulum wlgó *Seed* nuncupatum (Gömör vm., AO. 5: 28); 1420: Pro loco fontis qui *Seed* appellari deberet (OklSz.).

A mai névgyűjtésekben nem dokumentálható a szó 'forrás' jelentésben. A FKnT. is csak 'kis vízfolyás' jelentését adja meg a *séd*-nek. VÖRÖS OTTÓ is ugyanezt a megállapítást fogalmazta meg Vas megye vízrajzi közneveinek a vizsgálatáról szóló tanulmányában (1999: 46). PESTI JÁNOS ugyan közöl 3 nevet Baranya megyéből és Veszprém megyéből, melyben szerinte a szó forrást jelöl, de a példái közül csak egy állja meg a helyét, a másik kettőben 'vízfolyás' jelentés állapítható meg (1987: 53). A Baranya megyei Bakonyán egy forrás neve *Kudvögyi-kut* : *Síd* : *Séd* (BMFN. 128/41), tehát itt a *séd* 'forrás' jelentésű; viszont ugyanitt magának a vízfolyásnak a neve is *Síd* : *Séd*, melyet az előbbi forrás táplál (BMFN. 128/52), tehát a példa értelmezhető úgy is, hogy tulajdonképpen a vízfolyás egésze az, a forrását is beleértve, amely ezt a nevet viseli.

HOLLER a régi és mai adatok alapján a szó igen kis számú esetben dokumentálható 'forrás' jelentéséből arra következtet, hogy az legfeljebb másodlagos, áttétellel keletkezett jelentés lehet, és ezek az előfordulások inkább tekinthetők kivételnek, mint „az egykori jelentéstartomány aktív szegmensét reprezentáló adatoknak” (2009: 29). PESTI nyelvjárási adatokkal és névmegfelelésekkel indokolja azt a véleményét, hogy talán csak egyszerűen 'víz' jelentéssel bírhatott a szó, melyből a 'forrás' és 'vízfolyás' jelentés kialakult, és a kettő közül a 'forrás' lehetett a régebbi (1987: 53). Az adatok és fenti elemzés azt a következtetést engedik meg, hogy a 'vízfolyás' jelentés lehetett az eredeti és elsődleges, melyből létrejöhetett érintkezésen alapuló névátvitel útján a vízfolyásnak csak a kezdetét, forrását jelölő jelentés, de ez inkább csak alkalmi jelentés, mely kivételes, ritka használatú lehetett, és nem is öröklődött tovább.

A fenti elemzésben a poliszémiát nem egyetlen térben és időben értelmeztem. Azonban tényleges, valódi poliszémiáról csak egy adott területen, egy meghatározott nyelvhasználati közegben beszélhetünk. BÁBA BARBARA a jelenkori földrajziköznév-állomány vizsgálata alapján azt állapította meg, hogy a valódi poliszém viszonyok a földrajzi köznevekre nem jellemzők olyan mértékben, mint az általános szókincs körében; illetve az esetek többségében csak területi elkülönültségben megjelenő jelentésmegoszlásról beszélhetünk (2016: 100–102). Tehát azonos térben és időben (egy-egy szűkebb nyelvhasználati közösség nyelvében) – a szókincs egészéhez képest – ritkábban fedezhető föl poliszémia a földrajzi nevek körében. A *séd* esetében a ómagyar korra vonatkozóan nem állapítható meg, hogy lehetett-e szó valódi poliszém viszonyról, ugyanis ehhez egyrészt kevés az adatunk, másrészt a köznévi előfordulások területhez kötése eleve problematikus (azt sem tudhatjuk, hogy kinek a nyelvjárását tükrözi, a lejegyzőét vagy az adott területét), és a három 'forrás' jelentésű adat közül is csak kettő lokalizálható. Az ómagyar korra feltételezett jelentésmegoszlást a jelenkori adatok fényében sem lehet megtámogatni.

4.5.2. A szinonimitás – a poliszémiához hasonlóan – szintén csak egy adott nyelvváltozatban belül értelmezhető, a vizsgálat során tehát nem hagyható figyelmen kívül a területiség szempontja. Ha az azonos jelentés csak a nyelvtérület nagyobb részét figyelembe véve értelmezhető, akkor nem beszélhetünk szinonimitásról, a területileg elkülönülő azonos jelentésű szavakra a tautonima és a heteronima fogalmakat használja a szakirodalom (HEGEDŰS 2001, 2008; BÁBA 2016: 104). Ennek fényében azt érdemes megvizsgálni, hogy egy adott területen, ahol a *séd* is él, vannak-e egyéb, vízfolyást jelölő köznevek, és ezek egymással milyen viszonyban állnak.

A szavak felcserélhetőségére (vagyis a szinonim viszonyokra) közvetlen tanúsággként az ugyanarra a denotátumra vonatkozó helynevek szolgálhatnak – legalábbis bizonyos

korlátok között –, feltételezhetjük ugyanis, hogy az azonos denotátumra vonatkozó nevek fajtajelölő funkciójú köznévi részei önmagukban, köznévként is szinonim viszonyban állnak egymással. Az ómagyar korban a vizsgálatnak erősen határt szab az, hogy igen kevés denotátumnak ismeretes egyazon időből több neve. Az összegyűjtött adatok mindössze két példával szolgálnak: 1. a Küküllő mentén egy vízfolyás *Sós-séd* (1177/1202–3/1337: *Sossed*, Erdélyi Fehér vm., Asszonynépe, Gy. 2: 131) és *Sós-patak* (1290: *Sospathak*, Küküllő m., Pánád, Gy. 3: 558) néven is előfordul, és Gy. szerint a kettő ugyanaz a patak; 2. a Veszprém megyei Herend közelében eredő, Ősinél a Sárvízbe torkolló patak nevei *Veszprém vize* (1217: *Wespremyze*, OklSz. víz), *Sár* (1234: *Sar*, PRT. 1: 250, 738) és *Séd* (1749 e.: *Séd*, FNESz.). Ezek alapján azt láthatjuk, hogy Erdélyi Fehér vármegyében a *patak*, Veszprém vármegyében esetleg a *víz* és a *sár* volna ekvivalens a *séd*-del. Bár a Veszprémen átfolyó vízfolyás nevéként a *Séd* csak a 18. századtól jelenik meg a forrásokban, a megyében több helyről már a 11. századtól adatható a szó más vízfolyások elnevezéseként. A későbbi, gazdag anyaggal szolgáló névgyűjtések adatainak az elemzése tanulságokkal szolgálhat a módszer használhatóságát illetően, ezek közül egy példát emelek ki, az imént említett veszprémi *Séd*-ét. Az 1850-es években készült kataszteri térképen *Nagy-víz*, az 1920–30-as évekből valón *Séd*, a jelenkori gyűjtésben *Nagy-víz* és *Séd* (VeMFN. 4: 36/278); míg a vízfolyásnak csak az egyik szakasza, a Benedek-hegy alatti viseli a *Sár-víz* : *Sár-víz-patak* neveket (VeMFN. 4: 36/278). Herendtől Ősiig (a forrásától a torkolatáig), ezt a rövid veszprémi szakaszt nem számítva máshol nem jelenik meg a *sár* a megnevezésekben. Az viszont jól látható a felsorolásból, hogy a *víz*, a *sár* és a *séd* hosszú időn át egymás ekvivalenseként használatosak, ezekhez csatlakozik a kataszteri térképeken és a megyei gyűjtésben a *folyó*: Veszprémben *fojó* (VeMFN. 4: 36/278), Gyulafirátóton és Hajmáskéren *Séd-foló* (VeMFN. 4: 25/ 663, 26/119). Az újabb kori példák óvatosságra intenek a szavak szinonim kapcsolatainak a megállapításában, ugyanis a *Sár* szakasznev példája rávilágít arra, hogy a név fajtajelölő funkciójú tagjára is igaz lehet az, ami a jelzőkre, mégpedig hogy más-más szemantikai jegy kerülhet előtérbe a névadáskor (a *sár*-ban feltehetőleg a 'sáros folyóvíz' jegy emelkedik ki, mely a vízfolyás adott szakaszára jellemző), de köznévként nem feltétlenül tekinthető a *sár* és a *séd* szinonimának.

Van egy másik lehetőség is a szinonimitás vizsgálatára. Előfordul az a névalkotási mód, amikor meglévő helynevet megtoldanak egy földrajzi köznévvvel, melynek során a név denotatív jelentése nem változik meg, csak a név szerkezete. Ezt látjuk a **Méh-séd* > *Méh-séd pataka* (1256/1284//1572: *Mehsedpothoka*, Gy. 1: 570), **Levasi-séd* > *Levasi Séd-patak* (1327: *Sedpataklewasy*, Gy. 4: 261, 266) ómagyar kori nevek esetében. A feltételezett kiinduló névben már eleve van egy földrajzi köznév (itt a *séd*), mely utal arra, hogy az vízfolyás neve, ennek ellenére kapcsolódott hozzá egy újabb 'vízfolyás' jelentésű tag. Ezt a folyamatot a szakirodalom a köznévi jelentésének az elhomályosulásával szokta magyarázni, ez idézheti elő az újabb taggal való pontosabb azonosítás igényét (vö. GYÖRFY 2011: 128). A fent említett két név közül az első Bihar, a második Nógrád megyei. Az ómagyar korból nem hozható más helynévi példa a szóra egyik területen sem, és a *séd* köznévként sem él; tehát jól indokolható a 13. században már nagy területen elterjedt *patak* lexémával való kiegészülése ezeknek a neveknek. A példák egyúttal azt is megmutatják, hogy a *séd* és a *patak* lexéma, bár időbeli eltolódással, de alkalmazható volt ugyanazon vízfolyások megnevezésére.

Némiképpen eltér ettől a Kolozs megyei *Aszó-jó > *Aszó-jó-séd* esete (1228/1378: *Osoio syd*, Gy. 3: 373): itt ugyanis a *jó* szó vízrajzi köznévi értelemben való elavulása válthatta ki a kiegészülést, és a területen a *séd* ekkor még feltehetőleg eleven jelentésű lehetett. A szomszédos megyékben (Szilágyban, Szolnok-Dobokában) valóban találunk is más, a *séd* lexemával létrejött neveket a korban.

Számos példa hozható kataszteri térképek és megyei gyűjtések anyagai alapján is a jelenségre, gyakran névpárokban is: 1869–1887: *Hideg-ség-patak* (Gyimesbükk, HKFT.); *Sid* : *Sid-patak* (Cserkút, BMFN. 133/167); *Síd vize* (Máriagyüd, BMFN. 265/27); *Séd-patak* (Balatonföldvár, SMFN. 37/31); *Séd* : *Séd-foló* (Gyulafirátót, VeMFN. 4: 25/ 663); *Séd-fójó* : *Sédvize* : *Séd* (VeMFN. 4: 26/119, Hajmáskér).

4.5.3. Adott földrajzi köznévi használatát és terjedését a jelentésmezőn belüli helye is jelentősen befolyásolhatja. Érdemes lehet megvizsgálni, hogy egy olyan területen, ahol a *séd* is él, és amelynek ismerjük a korai helynévanyagát, milyen más, vízfolyást jelölő köznévek jelennek meg, és ezek egymással milyen jelentésbeli viszonyban állnak. Az adott korban az adott területen élő beszélőknek a környezetről alkotott képét ezek hogyan tükrözik, miről vallanak, hogyan osztályozzák, kategorizálják a beszélők a környezet elemeit (itt a vízfolyásokat), és ezen kívül milyen más tényezőktől függhet ezeknek a szavaknak az elterjedése. Baranya megyét választottam példaként, forrásul Gy. 1., illetve a HT. 1. szolgált. A megye korai ómagyar kori helynévanyagában hét 'vízfolyás' jelentésű köznévi jelenik meg: *ág*, *ér*, *fok*, *maláka*, *patak*, *séd*, *víz*. Ezek közül a *maláka*-ra van a legtöbb adat (7), ezek egy-egy jól körülhatárolható területen jelennek meg, a megye déli és nyugati részén koncentrálnak, a Dráva folyása mentén. A szót szerb-horvát vagy szlovén átvételnek tartják (TESz.), tehát érthető, hogy az ezt tartalmazó nevek a szláv–magyar érintkező területeken jelennek meg. Speciális jelentése is van a szónak, 'a mocsaras, sáros jelleg' tartalom, továbbá nemcsak vízfolyás, hanem ilyen tulajdonsággal bíró állóvíz jelölésére is használatos (erre további négy példa van a megye ugyan ezen területéről). Három *ér* adat, melynek általánosabb 'kis folyóvíz', és speciálisabb 'nagyobb folyó vize táplálta vízfolyás' jelentése is van, azon a területen jelenik meg, ahol a *maláka* is (a megye nyugati részén). A *patak*, *fok*, *víz* szavakra csak mutatóban van adat (2-1-1), ezek további következtetések levonására nem alkalmasak. A *séd* két névben a Duna egy-egy mellékvízére vonatkozik, ezek a megye keleti–északkeleti részén találhatók (*Mitár séde*, *Sédi*); továbbá két településnév (*Kovásséde*, *Sédfő*) és két mikrotoponima (*Séd-feje*, *Séd-fő*) ezen mellékvizek, illetve a szintén a Dunába folyó Karasó mentén vannak. Végül a speciális jelentésű *ág* 'folyó ága' szó nem koncentráldik egyetlen területre sem. Ilyen kis számú adatból messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, ami látható, hogy a szláv nyelvi hatástól korvessé érintett területen az ismeretlen eredetű (de nagy valószínűséggel az ősmagyar korra visszavezethető) *séd* a leggyakoribb, de mellette az ugyanazon jelentésben (is) használatos *ág* is jelen van, a *patak* viszont ebben az időben ezen a területen még nem vett részt aktívan a helynévalkotásban (vö. HOFFMANN 2003). Több terület és több adat bevonásával a jelentésmező-vizsgálatból árnyaltabb következtetések levonására nyílhatna lehetőség.

(Folytatjuk.)